

Шарқ юлдузи

Адабий-бадний, илмий, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Сирожиддин Саййид
Муҳаммад Али
Кенгесбой Каримов
Иқбол Мирзо
Қаҳрамон Куронбоев
Минҳожиддин Мирзо
Жумакул Курбонов
Фармон Тошев
Исажон Султон

Хайриддин Султонов
Маҳмуд Тоир
Гулистон Матёкубова
Шерзод Ирзоев
Нурбой Жабборов
Тоштемир Турдиев
Шухрат Маткаримов
Адҳамбек Алимбеков
Жамолиддин Муслим

Бош муҳаррир – Сирожиддин Рауф

Бош муҳаррир ўринбосари – Азиз Саид

Масъул котиб – Дилором Муротова

Назм бўлими мудири – Икром Отамурод

Наср бўлими мудири – Саид Анвар

Адабиётшунослик бўлими мудири – Ориф Ҳожи

**Абдумурод
ТИЛАВОВ**

От образининг бадий талқини

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг деярли барча жанр намуналарида от образига дуч келамиз. Ушбу жанрларнинг ҳар бирининг табиатига кўра от образи ҳам турли мазмун ва маъно касб этади. Мақол, ибора, кўшиқ, нақл, эртаклар ва дostonлардаги от образи, уларнинг асар таркибидаги бадий функциялари ўзаро киёс қилинса, бу фарқ ва ўзига хослик аниқ намоён бўлади.

*Эл кўнган ерин билар,
От тўйган ерда тинар.
От оёғидан топар,
Одам кўлидан.*

*От бўлари қулунлигидан белгили,
Эр бўлари лўлалигидан белгили¹.*

Келтирилган мақоллардаги от образи билан боғлиқ фикр халқнинг бевосита билим ва тажрибалари, кузатишлари асосида юзага келган фалсафий ҳулосаларини ифодалашда хизмат қилмоқда.

*Қора тоғнинг бошида кўч келади,
Қора йўрға йўртиллаб бўш келади.
Қариндошдан айрилган ёмон бўлар,
Қора кўзга мўлтиллаб ёш келади.*

Ёки:

¹ Қаранг: Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент, 1980. – Б. 8, 33, 35.

Абдумурод ТИЛАВОВ – филология фанлари номзоди, доцент. 1970 йилда тузилган. Тошкент давлат университетининг (ҳозирги ЎзМУ) ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. Имом Аъзамнинг “Муснад”, Султон Валаднинг “Маърифатнома” асарини ўзбек тилига ўзирган.

*Юқоридан келаман биласанми,
Отим арна тиласа берасанми?
Отинг арна тиласа шивит есин,
Оқ кўйлагинг кир бўлса, онанг ювсин².*

Юқорида келтирилган ўланларда лирик қаҳрамоннинг кечинмаларини ифода этишда бир ўринда қора йўрға – ўлимни ифода этаётган бўлса, кейинги тўртликда от – мақсад, мурод поэтик мазмундаги тимсолий маънони ифодаламоқда. Ўзбек фольклоридаги кичик жанрларда от образи халқнинг бевосита от ҳақида тасаввурлари, билим тажрибалари асосида турли поэтик маъно касб этади. Бу хил асарларда отнинг дostonлардаги каби мукамал тасвири, алоҳида образига дуч келмаймиз. Халқ дostonларида эса аксинча – от чинакам эпик қаҳрамон қаторида дoston сюжетида иштирок этади. Биз бахши шоирлар маҳоратини, жанговар от образини яратиш жараёни орқали ҳам теран кузатиш, тадқиқ этиш имконига эга бўламиз.

Олиб борган тадқиқотларимиз натижасида шу нарсага амин бўлдикки, бахши от образининг бадий жиҳатдан тўлақонли, мумтоз намунасини тасвирлашга эришган ва бу борада унга нодир истеъдоди ва ҳаётий тажрибаси қўл келган. Айни пайтда биз бахшининг ҳаёт ҳақиқатини бадий тарзда ифодалашда сўздан юксак маҳорат билан фойдаланганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Биргина мисол: “Юнус пари” дostonида Гўрўғлининг:

*Отим Ғирот, жоним Ғирот,
Сени минган топар мурод.
Душман етса бўлар уят,*

деган мурожаатини эшитгач, Ғиротнинг ҳолатини бахши биргина сатрда тасвирлайди:

*Гўрўғлининг бу тилини эшитиб,
Ғиркўк от жонини сотди.*

Қуйидаги мисолга эътибор қилайлик: йўқотган тойини излаб “қонлар ютган” ва:

*Етим тойим ишқидан,
Бўтадай бўлиб бўзларман.
Тойимни излаб қаландарман,*

деган Гўрўғли “фалакни кўзлаб” турган Ғиротини кўриб, севинганидан хушидан кетиб йиқилади. Ўзига келгач, отининг “хезлаб бориб бўйунидан ушлаётир, Ғиркўк от бунни таниб искалаб кишнаётир, тиззасини букиб, Гўрўғлининг устига ўзини ташлаётир. “Вой хоназотгинам, эназотим” деб суйиб, юраги ёрилгудай бўлиб, у ер-бу еридан ўпиб ётир”³.

2 Оқ олма, қизил олма. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – Б. 140.

3 Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент, 1967. – Б. 123.

Қизиғи шундаки, Алпомиш ва Бойчибор, Гўрўғли ва Ғирқўк дostonларда бош қахрамон сифатида ёнма-ён иштирок этар экан, Алпомиш ва Гўрўғлининг қахрамонлик сифатлари, ташки қиёфаси, ички руҳий олами Бойчибор ва Ғирқўк воситасида юксак бадий моҳият касб этади. Баъзи ўринларда бахши асар сюжет ва композициясидан от тимсоли тавсифига шу қадар кенг ўрин берадики, асарнинг бош қахрамони от эмасмикин, деган мулоҳазалар ҳам пайдо бўлади. Чунки, Бойчибор, Ғирқўк ҳар бир дostonда ўз рақибларига, насл жихатдан яқинларига эга бўлибгина қолмасдан, балки улар билан муносабатга киришади. Бахши от образини мукамал сувратда юксак пафосда намоён этиш жараёнида тинимсиз ишлайди, бошқа бахшиларнинг тажрибаларини ўрганади ва айни чоғда ўзининг индивидуал йўналиши билан майдонга чиқади. Бахши от образини яратишда халқ оғзаки ижодидаги мавжуд анъаналарга амал қилади. Дostonнинг бош қахрамони нечоғлик мураккаб ҳолатларни бошидан кечирса, унинг оти ҳам шу вазиятларда синовдан муваффақиятли ўтказилади. Аксари ҳолатларда ҳақиқий тулпор отнинг ташки қиёфаси кўримсиз тасвирланиши ҳам мумкин. Бу ҳолат ҳам ўзига хос анъанага эга...

“Алпомиш” дostonида Ҳакимбек от тўдасига уч марта тўриқ отганда ҳар сафар тўриқ Бойчиборга тушади. Савол туғилади: Алпомиш нима учун иккинчи ва учинчи марта тўриқ ташлади? Жавоб: Алпомиш Бойчиборнинг ҳақиқий тулпор эканлигини аниқлай олмаган эди. Айни шу ҳолат “Гўрўғлининг туғилиши” дostonида ҳам кўзга ташланади. Синчи Равшан ҳолвачининг кўринишидан кирчанғи кўринган оти деб кўр қилинади. (Бу ўринда Кўкалдошнинг синчиси тақдирини яна бир бор эсга олиш мумкин). Аммо Равшан қўлга киритган от Ғирқўк эмас эди. Ғирқўк пайдо бўлгунига қадар бутун бир авлод тақдири ўтиб кетади. Фикримизча, халқ эпосида от образининг яратилиши ва ишланиши бош қахрамоннинг характерини мукамаллаштириш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлади.

Мисолга қарайлик: дostonлардаги бош қахрамон портрети аксар ҳолатларда икки хил усулда чизиб берилади.

Биринчидан, асар қахрамонининг ташки қиёфасидаги айрим деталларни алоҳида-алоҳида таъкидлаш натижасида портрет майдонга келади.

Иккинчидан, дoston қурилиши – композициясида қахрамон портрети учун махсус ўрин ажратилади. Ўша муайян парча қахрамон портрети хусусида мукамал тасаввур беради. Кузатишимизча, дostonлардаги от образининг портрети ҳам бахши томонидан махсус чизилади, тавсиф этилади. Бунда ҳам қахрамон портретини беришга ўхшаш икки усулдан фойдаланилади. Хусусан, бир неча ўринларда отнинг айрим фазилатлари қайд этиб ўтилади, баъзан эса отнинг умумий қиёфаси дoston матнидаги бир парча билан ифодаланади. Пировардида от тимсолининг дostonларда яратилиш усули асар қахрамонини тасвирлаш усули билан уйғун кўринишга эга бўлади.

Дарҳақиқат, ўзбек халқ дostonларидаги жанговар от образини қахрамондан айри тасаввур қилиш мумкин эмас. Бахшининг тасвирлашича, нафақат қахрамоннинг, балки мамлакатнинг тақдири кўп жихатдан отга боғлиқ. “Чамбилнинг таянчи” деб сифатланаётган Ғирот Чамбилдан чиққан куни бу юртга “ваҳим келади”, “фалокат келади”, ҳаттоки “жилайди”. Бинобарин, бу

отни бегоналар остида кўрмаймиз. Гўрўглининг энг яқинларига ҳам Ғирот жуда қийинчилик билан, баъзан Соқибулбул “орага тушиб” берилади. Чунки Ғиротни сўраш жонни сўрашдан-да оғир ботади қахрамонга.

Нуралининг “мен сўрайман табладаги Ғиротди” деган сўзини эшитиб “...бек Авазнинг ақли житиб, икки қулоғи битиб, балки ўзидан кетиб: “Куйдирмагин менинг жону монимни, Ғирот дема, майли сўра жонимни”⁴ дея куйидаги сўзларни айтиши бежиз эмас:

*Фарзандим, куйдирма хону монимни,
Садага айлайин бугун танимни.
Мендан келиб тожу тахтим сўрагин,
Бер, десанг, берайин танда жонимни.*

*Ғирот кетса ваҳим келар Чамбилга,
Шу Ғиротдир осойишталик эгаси.*

*Эга келса тош иморат қулайди,
Богбон бўлса сувсиз гиё гуллайди.
Ғирот кетса бир фалокат бўлмайми,
Шунинг учун сўнгра Чамбил жилайди.*

Ҳатто “...отинг қувватли бўлса, аркони давлат сеники, деган гап бор. Чамбилда Ғирот турса, дарахтнинг томири қувватли бўлади”, дейди бахши.

Туркий халқларда тотем ўлароқ қабул этилган ҳайвонлар, жумладан отга бўлган ботил эътиқод, муносабат ҳам шу тарзда эди. Биз бу ҳақда ишимизнинг “От образининг тарихий асослари” бобида кенг тўхталган эдик. Келтирилган парчаларда от ҳақидаги тотем, мифик қарашларнинг эпосдаги бадий ифодасини кўрмоқдамиз. Ва айтиш мумкинки, “Гўрўгли” туркуми дostonларида Чамбил билан Гўрўглини бирлаштириб турувчи восита Ғиротдир. Инчинун, қахрамоннинг Ғиротга қарата “Чамбилга вафодорим, Чамбилнинг чироғи, Чамбилбелнинг қалъаси, Гўрўглининг жўраси, Чамбилимнинг юлдузи” (“Жорхун мастон”) дея мурожаат этиши ҳам табиий ҳол.

Юқорида қайд этилганидек, жанговар от бегоналарга берилмайди. Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси учун хос бўлган бир ҳодиса борки, баъзан қахрамон отини унинг дўсти минади. Масалан, “Алпомиш”даги пойгада Алпомиш номидан Бойчибор билан Қоражон қатнашади. Тўғри, бу тингловчи учун бироз ғайритабиий туюлиши, нега энди Алпомишнинг ўзи пойгада қатнашмайди, каби саволларга сабаб бўлиши мумкин. Бу лавҳани “чин дўстликнинг бадий талқини” тарзда изоҳлаш эса жуда жўн бўлар эди. Биз этнографияга доир маълумотларда қадим аждодларимиз от ва эгасини биргаликда кўмгани, от ва туркнинг бири-бирига нақадар яқинлиги ҳақидаги фикрларни келтирган эдик. Чунончи, от тўғрисидаги мифик тасаввурларга кўра, от ва қахрамон бири-бирига тенг, бири-биридан ажралмасдир. Отнинг ғалабаси эгасининг ғалабасидир.

⁴ Жорхун Мастон. Дoston. Айтувчи: Қодир Раҳимов. Нурали. Дostonлар тўпламида.– Тошкент, 1989. Кейинги иқтибослар шу китобдан олинади ва саҳифа рақами қавс ичида берилади.

Қозоқ халқида “Қиз қувиш” деб номланган машҳур одат бор. Йигит қизни отда қувиб етмаса, қиз қайтишда чавандоз йигитни ва отини баравар қамчилаб келади. Бу ҳам от ва эгасини бир деб билиш ҳақидаги тасаввурларнинг таъсири бўлса ажаб эмас⁵.

Демак, Алпомиш отини Қоражон миниб пойгада қатнашиши ҳам Алпомишнинг обрўйига, салоҳиятига зид келувчи ҳодиса эмас. Алпомишнинг ўз дўсти Қоражоннинг ёрдамини рад этиб, етти йиллик азобга дош бериши ва Товка орқали юбориб тутатилган исирик ҳиди сабаб бўлиб бандиликдан оти томонидан қутқарилиши ҳам, Алпомишнинг тақдири ҳал бўлаётган пойгада Бойчиборни Қоражон миниши ҳам от ва қаҳрамон бирлиги, тенглиги, тақдирдошлиги ҳақидаги тушунчаларнинг дostonдаги бадиий ифодасидир.

Гўрўғлидан сўралмай, олиб кетилган Ғирот кўпинча устидаги чавандознинг ғўрлиги, ёшлиги ва тажрибасизлиги туфайли азобга қолади, айни пайтда чавандоз ҳам хатосига (ёхуд қилмишига) яраша жавобни олади. Бироқ бахши мана шу “истанилмаган сафар” давомида ҳам жанговар отнинг янги қирраларини намоён этади.

Соқибулбулнинг “От топилар, Аваз, фарзанд топилмас” (“Жорхун Мастон”) деган гапи таъсир қилиб, ноилож Ғиротни Нуралига берган Аваз, “Бемаврид Ғиротни асло урмагин”⁶, дея насиҳат қилади. Нурали ва Ғиротнинг ана шу сафари давомида отдаги ўта сезгирлик, хавфни олдиндан сезиш каби ҳаётий сифатлари, шу билан бирга отнинг эпосдаги функцияси кўринади.

Жорхун Мастон Нуралига ўз бедови билан Ғиротни пойга қўйишни таклиф қилади. Мақсади – Ғирот олдинга ўтса, орқасидан келиб Нуралини банди қилиш эди. Бироқ мастоннинг бу ниятини сезган Ғирот рақиби билан тенг югуради:

*Ҳайда, дейди, мастон ҳамиз беради,
Кўнглида ўтса деб кетиб беради.
Бу мастоннинг кўнглин Ғирот билади,
Ақлин билинг назаркарда Ғиротни.*

*Нурали устида ҳайрон бўлади,
Ўткин, дейди, от човига уради.
Ғирот ўтмай тенг бўб кетиб боради,
Кўнглин билинг назаркарда Ғиротни.*

Мастоннинг мақсади амалга ошмагач, у яна ҳийла йўлига ўтади. Нуралининг овга чиққанидан фойдаланиб, шериклари билан ғозлар қиёфасига киради. Буни ҳам билган Ғирот “юргиси келмай, бўйинини эгиб” тураверади.

Мастонлар турган уйга яқинлашгач, яна Ғиротнинг “қайсарлиги” тутади. Оқсаб юради, бот-бот орқасига қарайверади, хатто Нуралининг сонидан озор бермай тишлайди. Чунки бу ўтовда Нуралини яна бир хавф кутаётган, у бундан беҳабар эди. Нуралига сув ўрнига беҳуш қилувчи дори берилаётгани отга аён бўлади. Шунинг учун у Нуралига сувни ичтирмасликка ҳаракат қилиб “ўйин” кўрсатади:

5 Бу ҳақда яна қаранг: Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси: тарихий асослари ва бадиияти. – Тошкент, 1995. – Б. 69-76.

6 Халқимиз от бошига уришни гуноҳ деб билади. – А.Т.

*Оёғи косани тепди,
Коса қўлда синиб кетди.
Буни қўйиб бошқасига
Бек Нурали қўл узатди.*

*Жонивор Ғирот билади,
Қўл узатса бу йиғлади.
Қўлга коса олдирмайди,
Туёғи билан бўлади.*

Бирок Ғиротнинг уриниши бекорга кетади. Отга “жаладай қиб қамчи бериб” бир коса “сув”ни ичган Нурали банди бўлади, отни беҳуш қилиб занжирлашади. Ўзига келган отнинг ҳолатини бахши шундай тасвирлайди: “Ғирот бошидан занжир билан боғланган, жонивор банди бўлганини билиб, кўзидан жимма-жимма ёш кетиб турибди”.

От хавфни қахрамонга йўлатмаслик учун баъзан “аччиқ, симдай ботувчи” қамчиларга дош беради. “Машриқо” достонида Ғирот ўтлаб юрган туяларни кўргач, юришдан тўхтайдди, Гўрўғли эса:

*От устида жуда ҳам кайфи учиб,
Ҳайрон қолди Ғиротининг ишига.
Қамчи урди Ғиротининг бошига
Чинқириб кишнади хоннинг Ғироти...
Тўрт оёғи жуда ҳам ерга ботган.*

Ғиротнинг ўз эгаси учун бу қадар азобга чидашига – “чинқириб кишнаши”га ҳам сабаб бор эди – жодугарлар туя суратига кирган эди.

Келтирилган мисоллардан аён бўлмоқдаки, бахши ҳаётидаги отнинг ўта сезгирлик қобилияти ва шароит тақозоси билан яширин ирода кучига эга эканини ишга сола билиши каби ҳар қандай ҳайвонга-да берилмаган фазилатга эгаллиги, эгасига садоқатлиги, ақлли ҳайвон эканлигини эпосда ошиқча ва сохта муболағаларсиз, содда, ишонарли тарзда бадий ифодалай билган.